

Bartnicki, Andrzej

"Russia and Britain in Persia 1845-1914 : a study in imperialism", F. Kazemzadeh, New Haven-London 1968 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 61/4, 727-732

1970

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Bartnicki, Andrzej

"Russia and Britain in Persia 1845-1914 : a study in imperialism", F. Kazemzadeh, New Haven-London 1968 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 61/4, 727-732

1970

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

jęte później częściowo przez schematyzującą historiografię i rzutowane w przeszłość, zostały tu, jak się wydaje, uznane za pewnik. Z omawianych publikacji wynika wyraźnie, że autor ich dużo samodzielnie porusza się w okresie przed powstaniem styczniowym.

Należałoby doradzać autorowi, aby w dalszych książkach biograficznych bardziej wyważał proporcje między tłem a bohaterem i wyraźniej organizował akcje wokół jednej osoby. Brak ten uzewnętrznia się zwłaszcza w książce o Wróblewskim; bohater czasami ginie nam z oczu, przesłonięty wstawkami o Dąbrowskim czy szczegółami emigracyjnych polemik.

I wreszcie uwaga edytorska. W wielu książkach autorów radzieckich, m.in. W. A. Djakowa, nie podaje się, z jakich źródeł pochodzą reprodukowane ilustracje. A jest to wskazane choćby dlatego, że niekiedy pozwala unikać pomyłek. Na przykład autentyzm portretu publikowanego przed tekstem cennej książki o Dąbrowskim wydaje się wątpliwy. Jak wiadomo, po Komunie jako fotografię Jarosława Dąbrowskiego rozpowszechniano i retuszowaną podobiznę występującego we Francji kompozytora Dąbrowskiego, której reprodukcje można znaleźć w wielu zbiorach archiwalnych.

Jerzy W. Borejsza

F. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia 1864—1914. A Study in Imperialism*, „Yale Russian and East European Studies” 6, Yale University Press, New Haven-London 1968, s. IX, 711.

Istnieje ogromna literatura historyczna na temat genezy I wojny światowej, literatura obejmująca w zasadzie, zdawać by się mogło, zarówno wszystkie, podstawowe przynajmniej, wiążące się z tym problemem zagadnienia polityki międzynarodowej, jak i wyczerpująca wszystkie podstawowe źródła. Można jednak wskazać jeszcze dzisiaj dotkliwe w tym zakresie luki. Zafascynowana kataklizmem wojennym w Europie oraz przemianami, jakie w wyniku lat 1914—1918 nastąpiły na tym kontynencie, historiografia okresu międzywojennego zajmowała się przede wszystkim wyjaśnieniem tych wszystkich zjawisk, które zachodziły na terenie Europy i w rezultacie których doszło do wybuchu I wojny światowej. Wprawdzie wskazywano na to, że konflikty między wielkimi mocarstwami na terenach pozaeuropejskich również w poważnym stopniu przyczyniły się do wybuchu wojny, ale przeważnie poglądy te nie wyszły daleko poza postulaty badawcze. Pozostało więc w zakresie wspomnianej problematyki sporo zagadnień nieopracowanych lub przynajmniej nie w pełni opracowanych. Również po II wojnie światowej historycy stosunków międzynarodowych wyłączną niemal uwagę poświęcają zagadnieniom związanym bezpośrednio z Europą, problematykę pozaeuropejską traktują tylko marginesowo.

Do problemów, które nie doczekały się jeszcze do tej pory wyczerpującego opracowania, a które jak się wydaje są bardzo istotne dla zrozumienia procesu kształtowania się stosunków międzynarodowych na przełomie XIX i XX wieku, należy angielsko-rosyjska rywalizacja o Persję. Jak wiadomo, Ententa powstała ostatecznie w rezultacie układów dotyczących Afryki i Środkowego Wschodu. Rozwiązanie traktatem z 1907 r. długotrwałych rosyjsko-angielskich kwestii spornych na Środkowym Wschodzie, a przede wszystkim w Persji, jest więc jednym z najważniejszych momentów zwrotnych w dziejach stosunków międzynarodowych w przededniu I wojny światowej. Środkowy Wschód stał się bowiem na przełomie XIX i XX wieku jednym z terenów, gdzie zaznaczały się podstawowe przeciwieństwa między mocarstwami kolonialnymi. Ścierały się tu wpływy nie tylko Rosji i Wielkiej Brytanii, ale także Niemiec oraz w mniejszym stopniu Stanów

Zjednoczonych i Francji. Zwłaszcza penetracja niemiecka, poczynając od końca XIX wieku, czyniła tu wielkie postępy w miarę realizacji sławnego projektu „Kolei Bagdadzkiej” grożąc nawet wyparciem wpływów pozostałych kolonialnych rywali. Wszystkie te względy wskazują, że problem rywalizacji rosyjsko-angielskiej w Persji jest zagadnieniem niezmiernie ważnym dla poznania jednego z głównych czynników kształtujących stosunki międzynarodowe przed I wojną światową. Dodajmy, że jest to interesujący problem i z innego względu. Dzieje rywalizacji rosyjsko-angielskiej w Persji stanowią bowiem bardzo wdzięczny temat dla studium z zakresu historii dyplomacji. Konflikty, jakie na tle sprawy perskiej wynikały między wielkimi mocarstwami, były bowiem rozwiązywane przede wszystkim (i na ogół o wiele skuteczniej niż przy innych tego rodzaju okazjach) przy pomocy kanałów dyplomatycznych. Stąd też, jak rzadko już w dziejach najnowszych, rola przedstawicielstw dyplomatycznych była w tym wypadku szczególnie doniosła, a umiejętności i talent posłów angielskiego i rosyjskiego w Teheranie odgrywały niekiedy poważną rolę w rozwiązywaniu bardzo istotnych konfliktów. Można zaryzykować twierdzenie, że na skutek równowagi wpływów Rosji i Anglii w Persji przy pomocy środków dyplomatycznych rozstrzygano więcej spraw, aniżeli by to mogło wynikać z możliwości, jakie normalnie daje dyplomacja. W tym wypadku środki ekonomiczne czy naciski natury militarnej bardziej niż zwykle były podporządkowane grze dyplomatycznej. I tu jednak trudno byłoby, rzecz oczywista, mówić tylko o tzw. „czystszej” dyplomacji, a ograniczanie całej międzynarodowej rozgrywki wokół sprawy perskiej wyłącznie do techniki dyplomatycznej byłoby nieporozumieniem. Mimo wszystko problem ten z punktu widzenia historii dyplomacji — jeśli pod tym pojęciem rozumiemy sztukę prowadzenia polityki zagranicznej głównie za pośrednictwem dyplomatów — jest wyjątkowo ciekawy.

W drugiej połowie XIX i na początku bieżącego stulecia obserwujemy istnienie antagonizmów rosyjsko-angielskich w różnych częściach świata. Dochodzi do nich przede wszystkim na tle polityki kolonialnej tych państw, jeśliby nie brać pod uwagę stałego konfliktu wokół tzw. „sprawy wschodniej”, który to problem jest bardziej złożony. Mimo długotrwałego antagonizmu rosyjsko-angielskiego na Bliskim Wschodzie oraz mimo wynikających między Rosją i Anglią spraw spornych na Dalekim Wschodzie, a także mimo bardzo groźnego, zwłaszcza na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku, konfliktu między tymi państwami na tle Afganistanu, tylko sprawa perska spowodowała, że obydwa mocarstwa właśnie w Persji stanęły naprzeciwko siebie „twarzą w twarz”. Na przełomie XIX i XX wieku w publicystyce międzynarodowej wypowiedziano opinie, że na tle Persji dojdzie do wojny angielsko-rosyjskiej, a prasa angielska niejednokrotnie wysuwała tezę (zapewne nie bez inspiracji czynników oficjalnych), że ekspansywna polityka Rosji na Środkowym Wschodzie stanowi największe w tym rejonie zagrożenie dla pozycji Wielkiej Brytanii. Można było nawet spotkać twierdzenie, że polityka rosyjska na Środkowym Wschodzie stanowi „zagrożenie dla Indii”. To ostatnie stwierdzenie pojawiło się także i w późniejszych publikacjach zachodnich.

Dotychczasowa historiografia zachodnia dość jednostronnie traktowała politykę mocarstw imperialistycznych wobec Persji przed I wojną światową. Wyolbrzymiając kolonialną politykę caratu wobec Persji przedstawiano Rosję jako głównego i jedyne prawie wroga Persji, dążącego do stłumienia ruchów rewolucyjnych w tym kraju i zmierzającego do jego całkowitego ujarzżenia. Istnieje więc niewątpliwie konieczność ukazania również imperialistycznej polityki innych mocarstw wobec Persji, jak na przykład kolonialnej polityki brytyjskiej, której cele były nie mniej zaborcze. Nie powinno to jednakże z kolei prowadzić do wnio-

sku, że Persja w ogóle nie wchodziła w orbitę kolonialnych planów Rosji. Problem, czy istotnie na przełomie XIX i XX wieku w dalekosiężnych planach rządu carskiego leżało zdobycie decydującego wpływu nie tylko w Persji północnej, ale także w rejonie Zatoki Perskiej, a później w Indiach, stanowi kapitalne dla historyka pytanie. Czy istotnie na przełomie XIX i XX wieku kolonialna polityka caratu była na tyle prężna, ażeby w jej planach dalekosiężnych leżało zdobycie wpływów w Indiach? W ówczesnym układzie sił musiało to przecież oznaczać wojnę z Anglią. Bez posiadania odpowiednich dróg żelaznych możliwość przetrzucenia wystarczających sił wojskowych w rejon południowej Persji równała się niemal zeru, jeżeli nawet przyjąć karkołomne założenie, że Rosja zdecydowałaby się na taką wojnę o Indie. Dotychczas znane źródła tak dalekosiężnych planów caratu nie potwierdzają. Skąpe opracowania rosyjskie dotyczące tego zagadnienia odrzucają tezę o „zagrożeniu Indii” przez Rosję. W zasadzie więc należałoby stwierdzić, że „zagrożenie” to istniało jedynie na łamach angielskiej publicystyki, a dla angielskich czynników rządowych wysuwanie tej tezy było dogodne ze względów taktycznych. Z drugiej jednak strony wpływy rosyjskie w Persji na przełomie XIX i XX wieku rosły tak szybko, że można by pokusić się o pytanie, czy istotnie gdyby nie klęska caratu w wojnie z Japonią, zdecydowana polityka Rosji na Środkowym Wschodzie ograniczyłaby się jedynie do północnej Persji. Wydaje się więc, że mimo wszystko problem „zagrożenia Indii” wciąż pozostaje dla historyka nie rozwiązany. Problematyka ta nie doczekała się do tej pory pełnego opracowania. Jedynie rewolucja perska lat 1905—1911, rosyjsko-brytyjski układ z 1907 r., oraz sprawa polityki niektórych mocarstw w stosunku do Persji spotkały się z nieco większą uwagą dotychczasowej historiografii¹. Niemal zupełnie nie zajmowano się natomiast szerszymi, międzynarodowymi skutkami rywalizacji mocarstw o wpływy w Persji.

Z tym większym więc zainteresowaniem bierzemy do ręki książkę Kazemzadeha, której ambicją jest ukazanie na szerokim międzynarodowym tle syntetycznego obrazu anglo-rosyjskiej rywalizacji w Persji od połowy XIX stulecia aż do I wojny światowej. Zainteresowanie nasze zwiększa fakt, że w ogóle po raz pierwszy problematyka tego rodzaju została podjęta przez Irańczyka². W dodatku autor, i to trzeba stwierdzić od razu, wykorzystał całą dostępną literaturę przedmiotu, w tym także źródła i opracowania perskie, czego nie dokonał do tej pory żaden autor europejski. Na uwagę zasługuje również pełne w zasadzie wykorzystanie literatury w języku rosyjskim, co na ogół wśród autorów zachodnich nie jest zjawiskiem częstym, a z uwagi na problematykę pracy posiada przecież podstawowe znaczenie. Dodać trzeba, że obok wykorzystania wszystkich podstawowych źródeł drukowanych, jak i rzecz jasna opracowań, Kazemzadeh sięgnął również do nieznanych źródeł archiwalnych angielskich. W rezultacie otrzymaliśmy książkę, której baza materiałowa jest imponująca. Tego rodzaju prac dotyczących historii stosunków międzynarodowych, które by w równie pełny sposób dysponowały różnorodnym materiałem źródłowym, mamy w historiografii świa-

¹ Do ciekawszych prac zajmujących się tą problematyką należą: E. G. Browne, *The Persian Revolution of 1905—1909*, Cambridge 1909; B. G. Martin, *German-Persian Diplomatic Relations 1873—1912*, s Gravenhagen 1959; A. Yeselson, *United States-Persian Diplomatic Relations 1883—1921*, New Brunswick—New York 1956; U. Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik während des Ersten Weltkriegs* t. I—II, Stuttgart 1960; W. M. Shuster, *The Strangling of Persia*, New York 1912; M. S. Iwanow, *Iraskaia rewolucija 1905—1911*, Moskwa 1957. Ze względów formalnych wspomnieć także należy o książce P. C. Terenzio, *La rivalité anglo-russe en Perse et en Afghanistan jusqu'aux accords de 1907*, Paris 1947 — praca ta nie przedstawia jednak większej wartości.

² Autora trudno zaliczyć do badaczy irańskich, gdyż od czasu studiów, które kończył na Zachodzie, stale tam przebywa, będąc ściśle związanym ze środowiskiem europejskim.

towej niezmiernie mało. Wszystko to trzeba powiedzieć na wstępie, gdyż ta istotnie ogromna zaleta książki Kazemzadeha spowodowała, że doczekała się ona już na Zachodzie bardzo pozytywnych opinii. Recenzenci brali właśnie pod uwagę głównie bogatą bazę źródłową pracy, a mniej zajmowali się merytorycznymi problemami, które książka rozpatruje, jak i sposobem wykorzystania źródeł przez autora.

Już sama objętość pracy mogłaby wskazywać, że autor postanowił wyczerpać w sposób drobiazgowy całość materiału faktograficznego. Istotnie w książce znajdujemy całą masę znanych i sporo nieznanych szczegółów. Poczynając od rozdziału I, gdzie autor bardzo szczegółowo przedstawia rosyjskie zdobycze w Azji Środkowej, aż do ostatniego IX³, zajmującego się sprawą perską u progu I wojny światowej, spotykamy się z niezwykle dokładnymi informacjami dotyczącymi wszystkich, nawet najdrobniejszych rokowań dyplomatycznych w zakresie spraw perskich, toczących się bądź to między władzami perskimi i rosyjskimi, bądź też między angielskimi i perskimi czy też wreszcie między Rosją i Wielką Brytanią.

Niewątpliwie wielką zasługą autora jest pracowite wydobycie wielu nie znanych przedtem szczegółów. Powstaje jednak natychmiast pytanie, czy metoda zastosowana przez autora, gdzie zasada eliminacji materiału została sprowadzona niemal do zera, może być w ogóle stosowana, zwłaszcza przy pracach typu syntetycznego z zakresu stosunków międzynarodowych. Pytanie to nasuwa się tym bardziej, że i metoda interpretacji źródeł stosowana przez autora budzi wątpliwości. Jak gdyby podświadomie Kazemzadeh, niepewny swoich pod tym względem możliwości, często stosuje po prostu zasadę cytowania źródeł niemal w całości. Mniej natomiast miejsca, nieraz prawie wcale, pozostawia autor swym własnym ocenom. Całe szczęście, że metody tej autor nie stosuje konsekwentnie, ale i tak obniża to wartość pracy. Książka jest najciekawsza nie tam, gdzie autor przedstawia mnóstwo nawet nowych szczegółów, ale w tych miejscach, gdzie próbuje dawać własne oceny i stawiać problemy w sposób odmienny aniżeli poprzednicy. Na przykład w sposób bardzo interesujący Kazemzadeh, obok szczegółowego ukazania kolonialnej penetracji caratu w Azji Środkowej, a potem prób zdobycia wpływów w samej Persji, zajął się omówieniem kolonialnej polityki Wielkiej Brytanii na Środkowym Wschodzie i w Persji. Po raz pierwszy w literaturze zachodniej Kazemzadeh ukazuje w tak pełny sposób zaborcze cele imperializmu brytyjskiego w Persji. Nie polemizując specjalnie z dotychczasowymi ocenami, według których polityka angielska była dla Persji korzystniejsza niż rosyjska, autor za pomocą zgromadzonych w pracy faktów w rzeczywistości poglądom tym się przeciwstawia. Wniosek z jego pracy może być bowiem tylko jeden: zarówno imperialistyczna polityka angielska, jak i kolonialna polityka caratu dążyły do podporządkowania Persji swoim interesom. Nawiasem mówiąc, tego rodzaju stanowisko spotkało się z natychmiastową ripostą ze strony jednego ze znanych współczesnych historyków angielskich, który w informacyjnej, króciutkiej, entuzjastycznej niemal recenzji z książki Kazemzadeha, w jednej tylko kwestii podjął polemikę merytoryczną⁴. Stwierdził on mianowicie, że autor niepotrzebnie zbyt wiele miejsca poświęca kolonializmowi brytyjskiemu i zbyt ostrej poddaje go krytyce, gdyż (zdaniem recenzenta) był on o wiele lepszą alternatywą dla Persji niż kolonializm rosyjski. Trzeba w tym miejscu dodać, że autor książki

³ Książka składa się z następujących rozdziałów: I. *Anglo-Russian Conflict in Central Asia: Genesis and Evolution*; II. *Reuter and Falkenhagen: Two Failures and a Beginning*; III. *Pénétration Pacifique: Rivers, Railways, Trade and Foreign Advisers*; IV. *The Tobacco Régie: Britain's Retreat and Russia's Offensive*; V. *Loans, Concessions and Political Power*; VI. *Seistan and the Persian Gulf: Gates to India*; VII. *War, Revolution and the Reconciliation of the Antagonists*; VIII. *The Uneasy Alliance*; IX. *The Strangling of Persia*.

⁴ „The Slavonic Review”, July 1909. Autorem recenzji jest H. Seton-Watson.

bynajmniej nie poddaje krytyce kolonializmu brytyjskiego, ograniczając się w zasadzie do podawania faktów, które wszakże mówią same za siebie, jak na przykład zbrojna interwencja oddziałów brytyjskich w Persji w okresie rewolucji. Niezmiernie ważny dla książki fakt wykorzystania źródeł perskich sprawił, że autor w stopniu o wiele większym aniżeli dotychczasowi autorzy mógł się zająć analizą polityki i roli rządu perskiego w rozgrywce toczzonej przez wielkie mocarstwa wokół Persji. Dobrze, że autor zajął się tym problemem, nie wolno bowiem, nawet z punktu widzenia polityki wielkich mocarstw, zajmować się sprawami Persji bez uwzględnienia pozycji, jaką zajmował Teheran. Niestety jednak, autor zdaje się do dokumentów dyplomatycznych, zwłaszcza w tym wypadku, podchodzić zbyt formalistycznie.

Zbyt obszerne cytowanie źródeł perskich dotyczących stanowiska rządu perskiego, bez ich głębszej analizy i wysuwania wniosków natury generalnej sprawia wrażenie, że autor w rozgrywce angielsko-rosyjskiej przypisuje Persji zbyt wielką rolę. Takie przedstawienie sprawy wydaje się tym bardziej niesłuszne, że przecież na przełomie XIX i XX wieku rząd szacha nie kontrolował w pełni własnego kraju. Autorytet władzy centralnej był nikły, a niektóre prowincje były faktycznie niemal niezależne. W tej sytuacji możliwości międzynarodowego oddziaływania rządu perskiego były, jak się wydaje, niezmiernie małe. W rezultacie słuszna teza o konieczności uwzględnienia stanowiska Persji została przejawskrawiona i nie może być przekonywająca. Ze sposobem argumentacji, jaką stosuje autor, wiąże się także inne zagadnienie natury ogólnej. Wychodząc ze słusznego znów założenia, że Persja jako kraj leżący w sferze zainteresowania wielkich mocarstw, może stanowić wdzięczne pole dla badań nad historią dyplomacji i techniką poczyną dyplomatycznych, autor posuwa się zbyt daleko, dochodząc prawie do wniosku, że niemal o wszystkim decydowała dyplomacja. Z tym wiąże się zapewne i sposób, w jaki operuje on źródłami dyplomatycznymi. Stanowią one pewnego rodzaju tabu. Długie cytaty z dyplomatycznych dokumentów mają być absolutnie przekonywającym dowodem w każdej sprawie. Choć często decydującym czynnikiem były względy natury ekonomicznej czy strategicznej, nawet decyzje natury ściśle politycznej podejmowano czasem w kuluarach i nie musiały one znaleźć odbicia w sprawozdaniach posła, instrukcji ministra czy protokole z posiedzenia. W dodatku ten sposób wykorzystywania źródeł dyplomatycznych sprawia, że w wielu miejscach książka jest dla czytelnika nużąca, zamieniająca się niekiedy jakby w wybór dokumentów.

Kazemzadeh, podobnie jak autorzy zachodni, podejmuje wspomniany już problem „zagrożenia Indii” przez Rosję. Czyni to jednak na szerokim tle polityki rosyjskiej na Środkowym i Bliskim Wschodzie, słusznie stwierdzając, że nie można polityki rosyjskiej wobec poszczególnych krajów w tym rejonie rozpatrywać oddzielnie, w każdym przypadku jako zjawiska izolowanego. Według autora polityka rosyjska w tym rejonie świata była tak dynamiczna na przełomie XIX i XX wieku, że teza o zamiarach Petersburga dalszego posuwania się na południe w okresie przed klęską z Japonią byłaby dopuszczalna. Potwierdza to sprawa ewentualnej współpracy niemiecko-rosyjskiej w wypadku rosyjskiego marszu na południe. Autor stwierdza mianowicie, że w okresie wojny burskiej Niemcy zapewniły Rosję, iż przyjdą jej z pomocą, jeśli rozpocznie marsz ku Indiom. Problem ten wymaga dalszych badań, gdyż autor, opierając się na źródłach zachodnich, może mieć obraz niepełny i grzeszyć jednostronnością. W każdym razie, jeśli tak było, sprawa ta mogłaby wnieść sporo nowego światła do nieśmiertelnego zagadnienia „zagrożenia Indii”. W sprawie tej autor nie wypowiada zdecydowanego zdania, stwierdzając, że jedynie rosyjskie źródła archiwalne mogłyby rozproszyć wszelkie istniejące w tej kwestii wątpliwości. Gwoli sprawiedliwości do-

daje wszakże, że sam lord Curzon, wicekról Indii, nie wierzył w możliwość agresji rosyjskiej. Inna rzecz, że autor, wyjaśniając przy tej okazji szeroko stanowisko i politykę samego Curzona w sprawie perskiej (co należy do cenniejszych partii książki), stwierdza, że Curzon nie miał dostatecznych sił do obrony w wypadku takiej agresji. Nic więc dziwnego, że Curzon dążył do pokojowego rozwiązania rosyjsko-angielskich konfliktów o Persję. Wicekról Indii stwierdzał, że Persję północną powinno się pozostawić Rosji, gdyż Wielka Brytania nie ma żadnych szans w ewentualnej wojnie o prowincje północne. Stanowisko to było niezgodne z poglądem Foreign Office, które dążyło do podporządkowania całej Persji interesom Wielkiej Brytanii. Szerokie udokumentowanie stanowiska Foreign Office w tej sprawie rozwiewa wszelkie złudzenia na temat polityki brytyjskiej wobec Persji. Z wywodów autora wynika bowiem jasno, że zarówno Wielka Brytania, jak i Rosja miały w stosunku do Persji zamiary ekspansywne i jeśli obydwa państwa zrealizowały je jedynie częściowo, to tylko z powodu braku możliwości. Jasne postawienie tej kwestii, nie tyle pod względem wniosków i ocen, ile pod względem rzeczowym, jest jedną z głównych zalet książki.

Dodać trzeba, że czytelnik znajdzie w tej pracy niezwykle drobiazgowo rozważania, dotyczące koncesji ekonomicznych, jakie obce państwa otrzymywały w Persji, traktatów handlowych, zawieranych z tym krajem oraz udzielonych mu pożyczek. Podjęcie tej problematyki jest słuszne, bowiem wszystkie te poczynania służyły interesom obcych państw w Persji. Znowu jednak przyjęta przez autora metoda musi budzić wątpliwości. Po pierwsze, Kazemzadeh ani we wstępie, ani w dalszych rozważaniach nie pokusił się o głębszą definicję określenia „imperializm”, mimo, że używa tego pojęcia nawet w podtytule pracy. Wydaje się, że rozumie on pod tym pojęciem jedynie ekspansję natury militarnej lub politycznej. W rezultacie prowadzi to do dość powierzchownej, mimo że szczegółowej, analizy zjawisk natury ekonomicznej. Jak łatwo z niektórych partii książki zrozumieć, mnóstwo drobnych szczegółów nie może jednak zastąpić zasadniczego postawienia problemu. Trzeba przecież powiedzieć, że w stosunku do Persji ekspansja ekonomiczna była główną bronią zarówno imperializmu rosyjskiego, jak angielskiego. Po drugie, podobnie jak przy omawianiu rokowań dyplomatycznych, autor w jednakowo niemal poważny sposób traktuje sprawy wielkie i małe, za mało uwagi poświęca gradacji problemów. Stąd też trudno się czasami zorientować, jakie zagadnienia Kazemzadeh uważa za główne. Nic więc dziwnego, że przy innej już okazji, kiedy mówi na przykład o Perskiej Brygadzie Kozackiej, która, kierowana przez oficerów brytyjskich, stała się przecież głównym narzędziem caratu w Persji, wspomina o tym stosunkowo krótko w porównaniu z szerokim omawianiem szeregu rokowań dyplomatycznych, które w dodatku — niezależnie od wagi omawianych spraw — nie zawsze kończyły się sukcesem.

Wszystko to budzi sporo zastrzeżeń wobec warsztatu naukowego autora. W rezultacie wiele problemów wchodzących w zakres tematu, którym zajął się Kazemzadeh, czeka jeszcze na historyka. Zagadnienia te można opracować w sposób pełny dopiero w oparciu o archiwalia rosyjskie.

Mimo wszystkich zastrzeżeń, jakie można mieć do tej pracy, zarówno zawarty w niej imponujący materiał faktograficzny, jak i fakt, że autor pokusił się o postawienie szeregu problemów w odmienny aniżeli to czyniła dotychczasowa historiografia zachodnia sposób, sprawia, że książkę czyta się z wielkim zainteresowaniem.

Andrzej Bartnicki